

Розділ третій. ПРОТЕСТАНТИЗМ В ЙОГО ІСТОРІЇ І КОНФЕСІЙНИХ ВИЯВАХ

3.1 Пітер БЕРГЕР. 500 років протестантизму.

*Пітер Людвіг Бергер (1929-2017) – відомий американський соціолог австрійського походження, почесний професор Бостонського університету. В українському академічному середовищі його знають насамперед як співавтора знаменитого трактату по соціології знання «Соціальне конструювання реальності». У Сполучених Штатах він також вважався одним із живих класиків у царині соціології релігії. Очолював Інститут культури, релігії та міжнародних справ (CURA) у Бостоні. Переклад з англійської **Артемія Дейнеки** за оригінальним текстом, опублікованим 15.07.2015 у авторській колонці «Religion & Other Curiosities» на аналітичному інтернет-порталі «The American Interest» (<http://www.the-american-interest.com/2015/07/15/500-years-of-protestantism/>). Стаття публікується в пам'ять цього відатного вченого.*

У 2017 році передбачене різноманіття заходів з нагоди 500-ї річниці події, що зазвичай розглядається як початок протестантської Реформації. Планування і проведення їх вже розпочалося. Я щойно отримав запрошення взяти участь в Асамблеї Протестантської церкви Німеччини у 2017 році. Це велике бієнале Kirchentag, що відбудеться в Берліні. У німецькій періодиці вже з'явилося багато реклами на 2017 рік, присвяченої автобусним та залізничним турам по Lutherland, землях Саксонії та Тюрингії, де розпочалась Реформація. У випуску The Christian Century від 8 липня 2015 року опубліковано дві статті відомих протестантських теологів, які закликають відзначити річницю у дусі розкаяння, а не у звичному дусі народного свята. Там припускається, що велика схизма всередині західного християнства створила гріховну прірву, за яку протестанти і католики несуть спільну відповідальність. Були деякі дискусії щодо того, аби зробити Kirchentag 2017 спільною протестантсько-католицькою сповіддю; на момент написання цієї статті рішення з цього приводу прийнято не було (управління туризму Саксонії, звісно, буде в захваті). Початок уже було покладено у 2010 році, коли Всесвітня лютеранська федерація вибачилася перед Світовою конференцією менонітів за криваве переслідування анабаптистів (з яких вийшли меноніти), якому сам Лютер аплодував. Деяко раніше Папа Франциск вибачився перед вальденсами (невеликою протестантською групою, що зберіглася здебільшого у Північній Італії) за люте переслідування їхніх пращурів, що потерпали з дванадцятого по п'ятнадцяте століття від рук Римської католицької церкви. Не маю ніякого сумніву, що Папа Франциск із радістю поширив би свої вибачення на

більш широкі протестантські групи в Північних Альпах. Між тим, всього кілька днів тому він вибачився перед тубільними народами двох Америк за пригнічення з боку конкістадорів католицької Іспанії.

Ми живемо в епоху офіційних вибачень за історичні злочини. На завершення своєї каденції президент Обама вибачився перед мусульманами за звірства, звершені хрестоносцями, та перед чорношкірими за работоргівлю. З останніми вибаченнями він відвідав острів Горе у Сенегалі, з якого сповнені рабами кораблі відправлялися у Західну півкулю. Горе також був місцем, де арабські работорговці продавали своїх полонених африканців португальцям та іншим християнським морським капітанам. Але при цьому було не зовсім зрозуміло, від чийого імені і перед ким вибачався Обама.

Я не хочу далі продовжувати розмову про цю захоплюючу серію вибухів «*mea culpa*» (з лат. «моя провина»). Деякі з них є чудовими та глибоко зворушливими, інші ж здаються дещо абсурдними. За що мені хотілося б узятися, то це за змалювання широкими мазками двох питань: що насправді відбулося у 1517 році у цій дещо віддаленій частині східної Німеччини? І якими були довгострокові наслідки цього?

Про тогочасні події знає будь-який випускник лютеранської недільної школи. 30 жовтня 1517 року Мартин Лютер, монах-августиніанець та молодий професор теології, в якості відчайдушного жесту прикріпив свої «95 тез» на вхідних дверях Замкової церкви у Віттенберзі. Фактично це і так, і не так. Він справді прикріпив свої «Тези» в зазначеному місці. Але цей вчинок навряд чи був відчайдушним. Там висіла університетська дошка для об'яв, на якій професори анонсували теми, що збиралися публічно обговорити. Так само і зміст його документу не був надто вибуховим. Він справді виступив із різкою критикою практики торгівлі індульгенціями (роками у чистилищі, що прощалися за внесення специфічної плати) серед відомих проповідників, таких, як, наприклад, домініканець Йоган Тетцель (1465-1519). Теоретично, якби Церква підтримала лютерівську критику та припинила цю практику, то історія могла б узяти дещо інший курс.

Але Лютер, крім того, ставив під питання саме право Папи видавати індульгенції (за гроші чи безкоштовно) і звертав увагу на економічну зацікавленість Папи у цій практиці (значна частина доходу йшла на оновлення Базиліки Св. Петра у Римі). Цей спочатку відносно стриманий заклик до реформи, яким його, скоріше за все, задумав тоді Лютер, дуже швидко перетворився на фундаментальний виклик основним положенням Римської церкви. На щастя (або на жаль), «95 тез» Лютера з'явилися невдовзі після винайдення друкарського пресу. «Тези» та інші твори Лютера перетворилися на трактати, що швидко поширилися по німецькомовній Європі та за її межами. Відбувся один із найбільш повчальних випадків взаємодії між індивідуальною одержимістю ідеями

та значно ширшими і куди більш приземленими інтересами. Історія розпочалась із самотньої боротьби однієї людини проти свого глибокого відчуття негідності і за прихильність одвічного Бога. А результатом цієї боротьби було нове відкриття віри апостола Павла у силу незаслуженої благодаті, що призвело до оскарження Лютером усієї машинерії спасіння Римської церкви. І що, в свою чергу, призвело до розколу всередині Західного християнства. Звісно, що інші інтереси впліталися в поступ, від чернецької келії Лютера до спустошливих війн за віру – особливо роздратованість німецьких князів тим, що світську владу затверджували із Риму, і їхнє величезне бажання привласнити справді неосяжні наділи монастирської власності (а Реформація зручно скасовувала чернецтво).

Твори Лютера перетворилися на трактати, що швидко поширилися по німецькомовній Європі та за її межами. Відбувся один із найбільш повчальних випадків взаємодії між індивідуальною одержимістю ідеями та значно ширшими і куди більш приземленими інтересами. Ймовірно, Лютер сподівався, що Папа буде вражений красномовством «95 тез». Натомість Лев X, котрий правильно збагнув, що небезпека від цього нахабного провінційного монаха значно перевершує справу Тетцеля із його непривабливим підприємництвом, відповів із нещадною силою. У 1520 році, після того, як Лютер не зголосився на заклик зректися своїх помилок, папська енцикліка *Exsurge Domine* засудила його як еретика. Імператор Карл V, найбільш могутній властитель, що правив землями по всьому світу, пішов слідом, наклавши «імперську заборону» на Лютера, якого віднині міг безкарно убити будь-хто. Драматична кульмінація цієї нерівної битви настане у 1521 році, коли імператор скличе сейм (Reichstag) у місті Вормс, де головуватиме особисто. Лютеру було наказано з'явитися, але він боявся прийти, і мав на це поважну причину (не так давно, у 1415 році, чеський реформатор Ян Гус, що також відмовився зректись приписуваних йому ересей, був спалений на стовпі під час сейму в Констанці). Лютер пізніше розповів, що говорив собі тоді:

«маленький монаше, маленький монаше, хто ти є, аби кидати виклик Папі та Імператору».

Тим не менш, він кинув виклик. Він знову не зголосився на зречення. Згідно з лютеранською традицією, він сказав: «На цьому стою і не можу інакше». Ймовірно, він ніколи не промовляв саме цих слів. Пояснивши, що він не вірить ні папам, ні сеймам і зречеться лише тоді, коли його переконає у цьому Святе Письмо або здоровий глузд, він підсумував (досить драматично) словами: «Моя совість у полоні Слова Божого... Це небезпечно і неправильно – йти проти совісті. Можливо, Бог допоможе мені. Амінь».

Лютер уникнув арешту, залишивши Вормс і отримавши прихисток у Варбурзі (фортеця, що належала одному з його княжих покровителів). Він

залишався там майже рік, протягом якого розпочав свій німецько-мовний переклад Біблії.

Згодом він повернувся у Віттенберг, котрий після цього став штаб-квартирою могутнього союзу німецьких князівств, готових до боротьби проти папства та Священної Римської імперії (що тоді і ще протягом деякого часу перебувала під контролем Габсбургів). Таким чином, те, що американський письменник Пол Гудман описав як «змову молодих факультетів із провінційних університетів», стало ключовим елементом у гігантській боротьбі за владу, що перебувала в центрі міжнародної політики протягом кількох століть.

Те, що американський письменник Пол Гудман описав як «змову молодих факультетів із провінційних університетів», стало ключовим елементом у гігантській боротьбі за владу, що перебувала в центрі міжнародної політики протягом кількох століть.

Як же нам оцінити емпіричні наслідки Реформації, що розпочалась у 1517 році? Уточнення: питання емпіричної оцінки стосується тих наслідків для соціального та культурного поступу в Європі та за її межами, багато, якщо не більшість з яких Лютер та прибічники не ставили собі за мету. Моя оцінка буде витримана виключно у руслі секулярного дискурсу, що передбачено антисептичною об'єктивністю соціальних наук. Цей підхід вочевидь повинен відрізнятися від теологічної оцінки: чи посприям Лютер більш глибокому розумінню християнської віри? Або ж він спотворив її? Простіше кажучи: чи був Лев X правий, відлучаючи автора «95 тез» від Церкви?

Як соціолог, я не можу навіть ставити подібні теологічні питання, не те, що відповідати на них. Так сталося, що сам я лютеранин (втім, не схожий на тих, чиє лютеранство виражається у вузько догматичній формі – якось я описав їх як «південних баптистів» із кращою музикою). Я ніколи не розумів, чому так складно мати сильну прихильність до віри і водночас виносити її за дужки, коли займаєшся об'єктивною соціальною наукою (значно складніше грати сьогодні Моцарта, а завтра західне кантрі). У будь-якому випадку, я хотів сказати, що емпіричний відгук лютеранської Реформації та її надзвичайно різноманітних протестантських нащадків (кальвіністів, анабаптистів, англіканців) не змінився б, якби я був буддистом чи атеїстом.

Роль протестантизму у формуванні сучасного світу дискутувалася протягом дуже довгого часу. Будь-які висловлювання на цю тему неминуче матимуть гіпотетичний характер. Я обмежуся тільки чотирма, що знаходять доволі широку підтримку серед науковців. Не будучи істориком, я піддався впливу з боку робіт Карла Гола, Ернста Трьольча, Вернера Елерта та Макса Вебера (всі вони померли раніше, ніж я міг би промовити «виправдалися вірою, а не справами»), а також з боку багатьох

розмов із Георгом Форелом, чудовим американським лютеранським вченим.

1) Індивідуальна совість як центральна моральна та політична цінність.

Лютер не мав наміру пропагувати цю ключову цінність, що належить до числа сучасних демократичних переконань. Зверніть увагу, що у своєму виступі на Вормському сеймі він сказав, що не діятиме супроти совісті, але лише остільки, оскільки совість перебуває «у полоні Слова Божого». Таким чином, розуміння совісті (безвідносно, релігійно вмотивованої чи ні) як фундаментального права людини – це секуляризований наслідок Реформації. Але все ж таки наслідок. І Лютер, що іменем совісті кидає виклик «Папі й Імператору», є цілком прийнятною демократичною іконою. Розуміння совісті (безвідносно, релігійно вмотивованої чи ні) як фундаментального права людини – це секуляризований наслідок Реформації.

2) На відміну як від католицизму, так і від кальвінізму, лютеранство наполягає на чіткому розмежуванні Закону і Євангелія.

Першопричиною цього розрізнення було намагання впевнитися, що християнство не є новим виданням Закону. Це, однак, дало водночас дорогу секуляризації індивідуальної свідомості та соціального порядку. Як наслідок, науки про природу звільнилися від теологічної опіки. А відтак, окрім християнської церкви, немає ніяких інших інституцій, що навчали б вірі. Грубо кажучи, християнських держав не буває (словами Лютера: «Краще би мною правив правовірний турок, ніж неправовірний християнин»).

3) Мораль ґрунтується не на пошуках святості, а на відповідальній турботі про ближнього.

Строго кажучи, не буває протестантських «святих». Кожен християнин є «водночас і праведним і грішним» (“simul iustus et peccator”), виправданим Божою милістю, а не святими вчинками. Священство чи аскеза – це не просто християнське «покликання»; будь-яке правовірне заняття, що виконується добросовісно, може стати «покликанням» у цілком релігійному сенсі слова. Я вважаю, що Вебер був правий, вбачаючи у цьому лютеранському понятті «покликання» перший крок у напрямку «протестантської етики», що була важливим фактором у генезі модерного капіталізму. Подальший розвиток цієї ідеї у кальвінізмі ми наразі залишимо осторонь.

Генеза сучасної концепції суверенітету національних держав. Цей наслідок неможливо простежити у самого Лютера, але він став неочікуваним результатом лютеранської Реформації. Тридцятирічна війна між протестантами та католиками, що спустошила Європу та спричинила жахаюче кровопролиття, завершилася у 1648 році Вестфальським перемир'ям. Воно складалося із переліку міжнародних домовленостей,

підписаних як протестантськими, так і католицькими силами у Мюнстері та Оснабрюці, що в Північній Німеччині. Формула миру була прийнята неохоче та без практичної необхідності для підписантів. Вона була простою і сповненою історичних наслідків: “Eius regio eius religio”/«чия влада, того і віра». Іншими словами, правитель визначає релігію у своєму царстві; кому це не до вподоби, має залишити царство.

Для наших сучасників це звучить жахливо і нагадує релігійну або етнічну «чистку», але тоді це мало бути привабливою альтернативою різанині або примусовій зміні конфесії. Та я вважаю, що, попри відсутність бажання у підписантів, це заклало правову основу для того, що науковці іменують «Вестфальською міжнародною системою»: кожна держава є суверенною у своїх власних межах, в питаннях релігії або будь-чого іще. За два століття після 1648 року це почало означати, що держави стрімко ставали національними державами. Цей розвиток мав протестантське коріння: лютерівський переклад Біблії не лише систематизував німецьку мову, але й зміцнив німецьке національне почуття (подібно до того, як Біблія короля Якова стандартизувала англійську мову та заклала лінгвістичний фундамент для англійського націоналізму). Я знов утримаюся від оціночних суджень стосовно того, чи були ці зміни здебільшого хорошими чи поганими.

Вебер був правий, вбачаючи у лютеранському понятті «покликання» перший крок у напрямку «протестантської етики», що була важливим фактором у генезі модерного капіталізму.

Без сумніву, роль Лютера як провідника історичних змін (свідомого чи ні) виняткова. Але говорити так необов'язково означає віддавати йому шану. Він справді мав деякі привабливі риси: особисту мужність, гарне почуття гумору, сильну відданість дружині й дітям. Я, зі свого боку, вважаю його почуття власної негідності дуже тривожним: чи справді він відчував потребу у визвольній вірі Павла в милість Божої спокути, щоб звільнитися від жаху божественного гніву? До того ж, останні роки його життя вкриті двома темними плямами: схвальне ставлення до кривавого придушення селянського повстання та, що найгірше, його злісно антисемітський трактат «Про євреїв та їхню брехню». Обидві аберації були спричинені образливим розчаруванням, спрямовані проти євреїв за неучасть у його русі (після усіх складнощів, з котрими він стикнувся, вивчаючи іврит!), і проти повстанців за неправильне розуміння Євангелія як заклику до революції.

Лютерівський переклад Біблії не лише систематизував німецьку мову, але й зміцнив німецьке національне почуття.

Одна постійна читачка нещодавно сповістила мене, що очікує продовження моїх анекдотів і хотіла б бачити щонайменше один у кожній публікації. Не впевнений, що можу це пообіцяти. Але я радий іти назустріч своїм читачам, то ж додам лютеранський жарт: Два

лютеранських пастори померли в один день і разом потрапили в приймальню пекла. Після того, як демон-реєстратор заповнив впускну форму, він каже: «Гаразд, зараз я відправляю вас до лютеранської частини пекла». «Що? . – запитує один із пасторів. – Тут що є лютеранська частина пекла?». «Так, звісно є, - каже демон-реєстратор. – За кілька хвилин ви зустрінете самого доктора Мартіна Лютера». Один із пасторів поветається до іншого й каже: «Дідько! То Лютер таки був правий».

3.2 Фелікс ПОНЯТОВСЬКИЙ. Реставрація чи радикальна Реформація?

Рецензія на книгу: Говард Біддулф. Відновлення стародавньої християнської церкви: чотири американські концепції. – Київ: Інтерсервіс, 2017. – 54 с.

Реформація, яка поширилася в Європі 500 років тому, мала неабиякий вплив на всі сфери життя суспільства. Розвиток науки, освіти, соціальних інституцій та сучасний прогрес загалом – усе це можна вважати результатом і плодом перебігу Реформації. Реформатори XVI століття навіть не могли уявити, який потужний незворотний процес був запущений ними завдяки декільком теологічним гаслам. Усю історію сучасної цивілізації можна поділити на два періоди: до та після Реформації.

Із самого початку цих масштабних трансформацій в мисленні людства виникло одне з найболочіших питань, а саме: наскільки радикальною має бути Реформація?. Починаючи із суперечок між Ульріхом Цвінглі та першими анабаптистами в Цюриху ми бачимо, як цей рух розділяється на дві паралельні течії, які, походзячи з одного джерела і маючи одну природу, тим не менш відрізняються одна від одної, сперечаються і змагаються одна з іншою. В історичній науці ці дві течії отримали назву магістерське та радикальне крило Реформації.

Дух радикалізму був завжди живий серед представників цього руху. Завжди знаходилися невдоволені наявним станом справ, які закликали до корінних змін. У той час, як магістерське крило Реформації, виконавши свою місію, почивало на здобутих лаврах, представники радикальної течії продовжували боротьбу за право сповідувати свої ідеї. Дуже часто, будучи переслідуваними, вони шукали для себе спокійного місця, де б мали змогу спокійно жити. Багато представників радикального крила Реформації знайшли собі притулок у Сполучених Штатах Америки. Тому не дивно, що ця країна стала батьківщиною багатьох радикальних релігійних течій.

Свою книгу «Відновлення стародавньої християнської церкви: Чотири американські концепції» Говард Біддулф присвятив аналізу